

1219 2019
BETANZOS

**800 aniversario da traslación de
Betanzos o Vello ó Castro de Untia:
síntese histórica
(de 1219 ó gran incendio de 1616)**

ALFREDO ERÍAS MARTÍNEZ*

A MANEIRA DE INTRODUCIÓN: palabras en Tiobre o 13-02-2019

Señora Alcadesa de Betanzos, autoridades, amigos:

Tal día coma hoxe, hai xusto 800 anos, o rei Afonso IX de León e Galicia concedeu un privilexio rodado ós poboadores do rueiro de Betanzos, en Tiobre, o que hoxe chamamos **Betanzos o Vello** (e que xa tiña desde 1162 o gremio de alfaiates), permitíndolles facer o que pediron: asentarse no veciño Castro de Untia, que pasaría a chamarse **Vila Nova de Betanzos**, despois **Betanzos** a secas e, por derivación da confraría de *Santiago de los Caballeros* que existía en San Francisco no século XV, aínda hai alguén que lle chama **Betanzos de los Caballeros** ou **dos Cabaleiros**. Pero como este Castro era por ese tempo propiedade do mosteiro de Sobrado, concede a este a cuarta parte de tódalas rendas e proveitos da nova vila e a metade das capelas que se constrúsen.

A pregunta é: foi este un acontecemento singular, único? E a resposta é que non. De feito, é seguro, aínda que non o vexamos nos documentos, que o rei animou dalgunha maneira ós de Betanzos o Vello para que deran este paso.

Desde principios do s. XI unha serie de acontecementos favoreceron un cambio na vella actitude defensiva das poboacións cristiás da Península fronte ó Islam. E iso é debido á estabilidade climática entre o ano 1000 e o 1300, ó aumento da produción agrícola, ó crecemento das cidades e a súa actividade comercial, á importancia da Igrexa na guerra de propaganda derivada das Cruzadas, ó renacemento cultural a través dos mosteiros, a un novo armamento co ferro como protagonista, á creación no s. XI do municipio e ó seu fortalecemento debido ó amplo alfoz ou xurisdición que controla, etc. Todo este complexo proceso de avance dos cristiás implica a necesidade de espazos novos e isto conséguese de dous xeitos: 1º) mediante a guerra, e 2º) repoboando eses territorios.

---

* **Alfredo Erias Martínez** é doutor en Historia da Arte e licenciado en Xeografía e Historia pola Universidade de Santiago de Compostela. É director do *Anuario Brigantino*, do Museo das Mariñas e do Arquivo e Biblioteca municipais de Betanzos. É académico de número da Academia Auriense-Mindoniense de San Rosendo e director da súa revista *Rudesindus*. É presidente do padroado da Fundación Luis Monteagado e membro do padroado da Fundación Jiménez-Cossío. Este traballo é un desenrolo da mostra na rúa, «Oito séculos en oito obxectos» que deseñou para o octavo centenario de Betanzos.

En Tiobre, á beira da Alcaldesa de Betanzos, María Barral Varela, dos demais membros da Corporación Municipal e de moitas persoas, nunha mañá fría, pero soleada e, desde logo, histórica, 800 anos despois. Logo falaría a Alcaldesa, quen descubriría un monolito conmemorativo, co texto do privilexio rodado de Afonso IX, en **Betanzos o Vello**.

Antes do s. XI xa houbo repoboacións, tanto na fronte da guerra como na retaguardia. En xeral é unha repoboación contractual entre o rei e os repoboadores mediante foros.

Neste proceso de colonización interior enmárcanse as cartas puebla do Camiño de Santiago, por motivos estratéxicos (conservación do propio Camiño) e agrícolas, pero tamén comerciais e industriais con xentes moitas veces estranxeiras, fenómeno que consolida as peregrinacións desde finais do s. XI: o *Fuero de Jaca* de 1063 é o primeiro e logo veñen outros como o de Pamplona, Estella, Logroño, Nájera, Burgos, Castrogeriz, Carrión, Sahagún, Vilafranca do Bierzo, Santiago... Co *FUERO*, e/ou cos PRIVILEXIOS, os habitantes do lugar quedan exentos das antigas limitacións á súa liberdade. E, naturalmente, coa potenciación destes lugares, solidifícase o poder do rei fronte ó dos grandes señores civís e eclesiásticos.

As mesmas motivacións económicas e estratéxicas son as que se atopan na repoboación do litoral cantábrico e galego a finais do século XII e comezos do XIII por parte de Afonso VIII de Castela e Afonso IX de Galicia e León, que debería ser VIII, (Torres, 10-2018: 26).

O aproveitamento da pesca marítima, as novas técnicas de navegación e a desaparición do perigo normando son aquí motivacións esenciais. Estas poboacións son: Fuenterrabía, San Sebastián, Motrico, Guetaria, Castro Urdiales, Laredo, Santander, San Vicente de la Barquera, Llanes, Pontedeume, **BETANZOS**, A Coruña e Baiona.

O *Fuero de Estella* para as poboacións castelás, e o de Benavente para as leonesas e galegas, serían o marco xurídico sobre o que se desenvolverían as novas poboacións. Betanzos, polo tanto, é un caso prototípico desta repoboación ou colonización interior, co *Fuero de Benavente*.

A partir daqui, Betanzos defínese como unha típica vila e despois (desde 1465) cidade medieval a través das seguintes características:

Asentamento privilexiado ó estar rodeada por dous ríos, o que favorece a defensa, a pesca, o comercio marítimo e a agricultura nas fertilísimas hortas periodicamente anegadas polas mareas.

Foto: José Luis Lagares Crespo

O **carácter defensivo** natural aumenta polo feito de asentarse sobre o Castro de Untia, do que se aproveitan as súas murallas, que serán pronto desbordadas pola poboación, de tal maneira que no século XIV xa vemos a muralla exterior que chega ata nós.

Capital administrativa desde finais do propio século XIII. Ó feito de ser concello, engádeselle o de ser capital de xurisdición desde 1286 (Sancho IV): terras de Bergondo, Rois, Babío, Cecebre, San Fins, Illobre, Lubre, Bandoxa, Souto, San Pantaleón das Viñas, Xanrozo, Callobre e Piadela. Desde ese momento, polo tanto, Betanzos era cabeza dunha rica e extensa xurisdición, base para outras demarcacións futuras. E a partir de 1480 será capital dunha das primeiras cinco provincias do reino de Galicia que, algo máis tarde, en tempos de Carlos V, serán sete. Así continúa ata 1833, cando perde esta capitalidade, pero manterase ata hoxe como capital de Partido Xudicial.

Campo de Feira desde finais do s. XIII cando Fernando IV lle concede a feira do 1º de cada mes. Isto fai que a vila de Betanzos, ademais de agrícola e mariñeira, se convirta en comercial e artesanal, como aínda recordan os nomes de moitas das súas rúas.

Na segunda metade do século XIV convértese na **capital do gótico de Galicia**, como derivación dun pacto (probablemente non escrito) entre o victorioso cabaleiro trastamarista, Fernán Pérez de Andrade, e os franciscanos. Andrade construírá tres igrexas e un mosteiro, ademais de hospitais, a cambio de poder escenificar o seu poder, especialmente na súa capela sepulcral, instalada nada menos que na ábsida da igrexa de San Francisco, onde estaría o sepulcro de Sancha Rodríguez, a súa primeira dona, e o seu. Os franciscanos non soamente contarían cunha igrexa e un mosteiro importantes, senon que imporían a súa iconografía en tódolos espazos deses edificios non utilizados por Andrade.

E cando parecía que todo ía ben, os abusos dos cabaleiros dos castelos (os Andrade, etc.) fan que Betanzos se converta no século XV na **capital da revolta irmandiña**, que leva consigo a destrución case total dos castelos de Galicia. Hoxe aínda conservamos no Museo a única imaxe dun matrimonio irmandiño: o de Clara Sanches e Afonso de Carvallido, «mercador» e alcalde de irmandade. Non queda nada parecido no resto de Galicia.

E logo Betanzos seguirá forte no s. XVI, como denotan os **monumentos tardogóticos e renacentistas** que nos quedan, como o retablo da ábsida de Santa María do Azougue ou o do Arcedianos da igrexa de Santiago, e tamén como a igrexa de Nosa Señora do Camiño e o Hospital da Anunciata (hoxe convento de agustinas recoletas). Continuará sufrindo incendios e **arderá a maior parte no 1616**, acontecemento que nos deixa un excepcional

mapa da cidade. Nese século XVII constrúese o **Hospital de San Antonio de Padua**. E no século XVIII verá como se reconstrúe o vello **concello** da época de Carlos V cos deseños de Ventura Rodríguez, e construírse o **Edificio Arquivo do Reino de Galicia**, o primeiro feito en España para arquivo e que sigue a ser hoxe o máis emblemático do antigo reino.

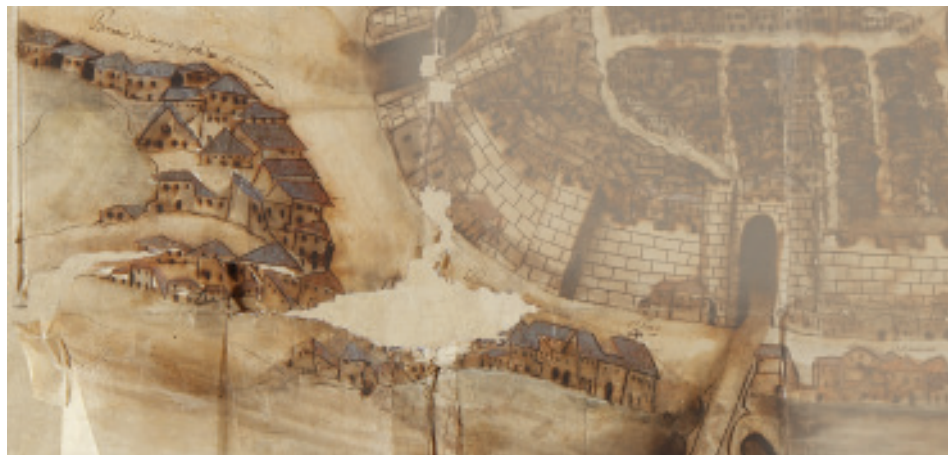
Sobrevivirá ó século XIX coa **invasión francesa**, as guerras carlistas, os movementos revolucionarios varios e a **obsesión polo progreso**, que tivo como consecuencia graves destrucións patrimoniais como o mosteiro gótico de San Francisco, os soportais da rúa do Castro, a Porta da Vila, etc. E sobrevivirá tamén á Guerra Civil de 1936, acabando o século XX coa esperanza, acaso unha ilusión, de que a democracia, por fin, nos traerá a paz.

Se agora volvemos a vista cara atrás, é verdade que algunhas cousas mudaron, pero ben podemos dicir que Betanzos percorreu os séculos ata chegar ós nosos días como unha cidade que mantén boa parte das súas sinais de identidade medievais. Certamente, os artesáns desapareceron coa chegada das manufacturas desde finais do século XIX. Tampouco quedan mariñeiros e os campesiños e os comerciantes non abundan. Pero, en cambio, concentra agora moitas entidades educativas e culturais e pode dicirse que, como pouco, é hoxe unha **capital cultural de Galicia**, mentres mantén as súas vellas feiras e os seus encantadores mercados, ademais de continuar sendo unha capital administrativa.

A historia non para e a vida segue, mentres a cidade se vai adaptando ós tempos, sen perder a súa esencia máis íntima: a de estar **conectada co seu entorno rural**, coa súa comarca, como poucas poboacións galegas (véxanse as feiras e os mercados semanais).

É como se se resistira a esquecer a súa orixe de Tiobre. Por iso mesmo estamos hoxe aquí: para lembrar ós nosos antepasados e a aquel camiño que fixeron hai 800 anos e que sempre foi de ida e volta.

Moi agradecido! Verémonos aquí dentro de cen anos!

O núcleo principal da **VILA DE UNTIA**, doada por Afonso VII ó mosteiro de Sobrado en 1138 (Urgorri, 1982: 61), podería estar conformada por dous barrios que vemos no «mapa» de Antonio Vázquez, de 1616: **Barrio [da] fontedunta** (desde a **pontem de Untia**, hoxe Ponte Vella, ata a **fontem de Untia**, que daría nome ó castro, á vila e á ponte) e **Barrio do campo da feira de sanroque** (o popular barrio do Campo ou de Castro d'Unta), que estaría entre a costa do **vallem antiquam**, hoxe parte da rúa da Fonte de Unta, a rúa da Cañota e a dos Ferradores. Por conseguinte, a vila de Untia, que pertencía a **Sci Martini de Bravío** e debía ter unha capela onde hoxe está o convento de Santo Domingo, non estaría enriba do castro (Torres, 02-2019-10) e iso explicaría por que no Tumbo das Cascas non figura no **castrum de Vnctia** ningunha igrexa.

CANDO BETANZOS ERA UN RUEIRO DE TIOBRE

VERÍN Y SEIJAS, Manuel Antonio (1812):
Historia de la fundación de la Ciudad de Betanzos antigua y Moderna con varias Notas y adiciones...
Arquivo Municipal de Betanzos.

sepulcro (ca. s. XII)
nunha fonte,
cerca da capela
de San Paio (foto:
Xesús Torres)

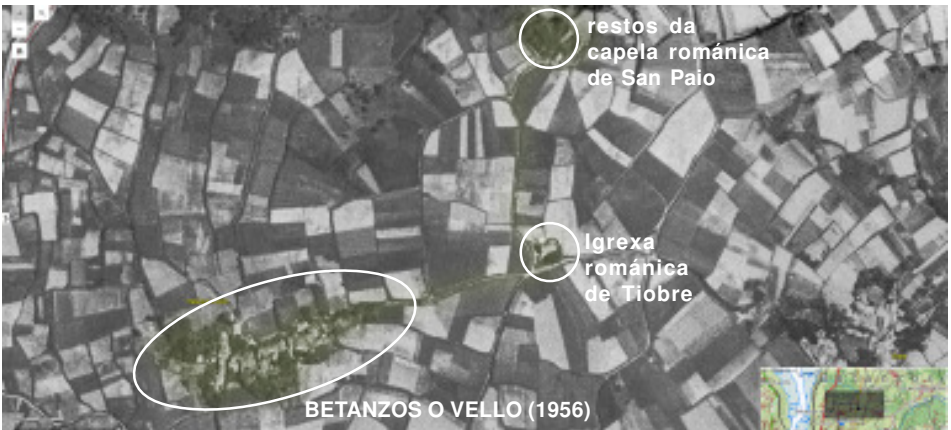
restos da
capela románica
de San Paio

Foto: Erias

Igrexa románica
de Tiobre, inau-
gurada por
Xelmírez en 1108
(deseño de F. J. Martínez
Santiso en 1895. AMB)

BETANZOS O VELLO
(2019)

restos da
capela románica
de San Paio

Igrexa
románica
de Tiobre

BETANZOS O VELLO (1956)

Calixto II (papa entre 1119 e 1124), nunha letra inicial do *Codex Calixtinus*. Era irmán do conde de Galicia, don Raimundo de Borgoña.

UNHA CUESTIÓN PREVIA: CAL É A IMAXE DE AFONSO IX?

Na revista do *Museo de Pontevedra*, 1989, nº 43, Serafín Moralejo publicou o traballo titulado, «¿Raimundo de Borgoña (-1107) o Fernando Alfonso (-1214)? un episodio olvidado en la historia del panteón real compostelano». Nel di que, dos sepulcros dos dous reis que existen no Panteón Real da catedral de Santiago, un parece ter maior volume e o outro semella máis

aplastado e ríxido, polo que decide trastocar as atribucións tradicionais: o que era Fernando II pasa a ser Afonso IX e viceversa. Intenta apoiar este cambio en paralelos estilísticos, pero en realidade, aínda que non o expresa, basea en boa parte a súa conclusión nunha lei non escrita que di que a arte evoluciona desde o real ó esquemático. Esta lei é aplicable para a evolución dun tema nun longo período de tempo, pero neste caso non procede.

Hai tanta diferenza entre eles para semellante conclusión? Un é tan aplastado e ríxido e o outro tan voluminoso e naturalista? Realmente si que hai algo diso, pero non o suficiente como para concluir nada definitivo. Basta pensar que entre a morte dos dous reis pasan 42 anos e que o escultor do tradicional Afonso IX, aínda que da mesma escola, semella diferente e de mellor técnica no tratamento dos paños e do movemento xeral da figura.

Non é o momento de analizar en profundidade se é ou non verdade que as imaxes de todas ou da maioría destas laudas sepulcrais do Panteón Real de Santiago son moi posteriores ás respectivas mortes das persoas que representan, como suxire o profesor Moralejo, pero si se pode dicir algo en favor das atribucións tradicionais, tomando como base aspectos iconográficos das propias figuras, que el non analiza.

Panteón Real da catedral de Santiago. Segundo a atribución tradicional esta é a lauda sepulcral do conde de Galicia, don Raimundo de Borgoña (1070-1107), esposo da que sería, dous anos despois da súa morte, raíña Urraca I de León. Foron pais de Afonso VII (rei de Galicia en 1111), sogros da raíña Berenguela, avós de Fernando II e bisavós de Afonso IX. Debuxo: Erias

Panteón Real da catedral de Santiago. De esquerda a dereita, segundo as atribucións tradicionais: a raíña dona Bereguela († 1149), esposa de Afonso VII; o fillo deles, Fernando II († 1188); e o fillo deste, Afonso IX († 1230), reis de León e Galicia. Debuxos: Alfredo Erias.

Pode pensarse, como di Moralejo, que don Raimundo de Borgoña († 1107) debería ter barba, porque así se representa no Tumbo A (desde 1127), pero o seu irmán, o papa Calixto II, non a ten na letra capital do *Codex Calixtinus* (c. 1140). Outra cuestión é o moi diferente peinado en relación cos rizos ostentosos de Fernando II e Afonso IX, que semellan unha marca familiar. O pelo do que supoño é don Raimundo ten un peinado singular, sen paralelos coñecidos, pero ademais é liso, como o da súa nora, a raíña Berenguela, que estaría máis próxima no tempo. Logo, a pesar do razoamento de Moralejo en favor de que se trate de Fernando, un fillo de Afonso IX morto prematuramente en 1214 e enterrado na catedral, non sería perigosamente estraño que tivera un pelo tan distinto ó do pai, poñendo en dúbida a súa paternidade? Ata os fillos adoptivos dos emperadores romanos (penso en Lucio Vero con respecto a Antonino Pío) adoitaban representarse co mesmo peinado do pai.

En canto ó parecido co cabaleiro Paio Gómez Charíño (†1295) en San Francisco de Pontevedra, hai un feito distintivo fundamental entre eles: o que considero don Raimundo de Borgoña non ten espada: o seu único emblema como cabaleiro está nas esporas, e iso, aplicado á escultura sepulcral galega, é un signo de antigüidade que, por imitación, foi adoptado tamén polos cabaleiros de Rocas, Xunqueira de Ambía, etc. Por outra banda, se facemos a comparación destes sepulcros, seguindo as atribucións tradicionais, vemos:

Afonso IX no Panteón Real da catedral de Santiago. Foto, con reconstrución do nariz e engadido de cor, de Alfredo Erias.

Arriba, Fernando II e abaixo, Afonso IX no Tumbo A da catedral de Santiago
Fotos: <<https://commons.wikimedia.org/>>

- 1) Tódalas figuras se cubren con manto de corda e esta aparece ben figurada.
- 2) Semella que un detalle do colo e pectoral da vestimenta de don Raimundo de Borgoña, que cae en dúas bandas que se entrecruzan, é copiado pola raíña Berenguela e polo seu neto, o rei Fernando II. Sen embargo, isto que parecía evolucionar desde unha fórmula decorativa e máxico-relixiosa (cruz) cara a un emblema familiar e un signo de estatus, desaparece na última figura, a de Afonso IX. Soamente este aspecto xa nos indica que sería iconograficamente incoherente que esa figura de Afonso IX fose en realidade Fernando II, porque habería un salto incomprensible.
- 3) Esta mesma idea de evolución cara a desaparición de detalles vese tamén na comparación das figuras de Fernando II e de Afonso IX. Mentres o manto de Fernando II ten abundantes cenefas decoradas, o moi similar de Afonso IX simplemente non as ten. E mentres a barba de Fernando II remata nos típicos rizos mateanos, Afonso IX non os ten.
- 4) E se comparamos as imaxes dos dous reis a cabalo no Tumbo A, claramente Afonso IX aparece máis voluminoso, en roupas e pelo, que Fernando II, o que nos pon en paralelo coas adscripcións tradicionais dos seus sepulcros.

Por conseguinte, considero que a mera análise iconográfica non autoriza a alterar as adscripcións tradicionais dos sepulcros do Panteón dos Reis da catedral de Santiago.

Privilegio rodado do 13 de febreiro de 1219 polo que Afonso IX de León e Galicia cambia a vila de Betanzos (un rueiro da parroquia de Tiobre) para o Castro de Untia.
 Imaxe do Arquivo Histórico Nacional, Clero Secular-Regular, car. 538, N. 8-01.

In Nomine d(omi)ni n(ost)ri ih(esu) (christ)i, amen. Notum sit omnib(us) tam p(re)sentib(us) quam fut(ur)is presentem paginam inspect(ur)is quod Ego Adefons(us), d(e)i gratia Rex Legion(is) et Gall(e)cie I, muto villam de Betancüs ad Castrum de Vnctia, ad instantiam et petit(i)o(n)em habitato(ru)m ipsius ville. Et quia ipsum Castrum erat hereditas monasterii de Sup(er)addo, in re / co(n)sensu ipsius ipsi(us) hereditatis, do et assigno in p(er)petuum vob(is) abbati d(omi)no Henrico et conuentui ipsi(us) monasterii de Sup(er)addo quartam partem om(n)ium reddituum siue p(ro)uentuum / ipsius uille et ad ipsam p(er)tine(n)tium, tam per mare q(ua)m per t(erra)m, ut ipsam q(ua)rtam vos et ipsum monast(er)ium libere et pacifice sine contr(a)dictio(n)e aliqua in p(er)petuum iure hereditario posside / atis, cum medietate om(n)ium capellar(um) que in ipsa villa c(on)structe fue(r)int, sicut ea que melius habetis et liberi(us) possidetis. Et sciendu(m) q(uo)d vos, abbas et Conuent(us) p(re)dicti monasterii / datis m(i)hi ad p(o)p(u)latio(n)em ia(m) dicte ville sup(ra)dictum Castru(m) de Vnctia et alias om(n)es hereditates q(ua)s habetis in circuiu ipsi(us) Castr(i), scilicet, per fonte(m) qui est in rippa riuuli de Mando iux(ta) / pontem de Vnctia et inde sursum p(er) vallem antiqu(am), et inde p(er) uiam que tendit ad orreum u(estr)u(m), excepto ipso orreo cum suo currali, et inde q(uo)modo concludit(ur) ipsum Castrum / cum p(re)dictis hereditatib(us) duob(us) riuulis hinc et inde. Si quis igit(ur) tam de n(ost)ra parte q(ua)m de extranea cont(ra) hoc factum n(ost)rum uenire p(re)sumpserit et hanc n(ost)re concessionis / cartam modo aliquo infring(er)e atte(m)ptauerit, iram d(e)i o(mn)ipotentis et Regiam indigat(i)o(n)em inc(ur)rat, et q(ua)ntum inuaserit abbati et successorib(us) predicti monasterii in dupplu(m) co(m)ponat, / et pro ausu tem(era)rio regie parte mille morab(e)ri(n)os p(er)soluat, et tandem cum Iuda d(omi)ni traditore et cu(m) Dathan et Abiron quos uiuos t(er)ra absorbit, penas luat p(e)rpetuas in inferno, nichilo / min(us) carta semp(er) in suo robore p(er)mane(n)te. Facta carta apud Valentiam, XIII, die Febr(ua)rii, Era, M. CC. L. septima. Ego d(omi)n(us), A(defonsus), Rex hanc cartam q(ua)m fieri manda / ui, roboro et c(on)firmo et sigillo meo co(m)munio:

[Signo rodado] † *SIGNVM ILLVSTRIS ADEFONSI REGIS LEGIONIS ET GALLECIE.*

<i>Petro III existente Co(m)postellano</i>	<i>Comite do(mi)no Fernando vassallo Regis existente</i>
<i>Archiep(iscop)o</i>	<i>Comite do(mi)no Gunzaluo vassallo Regis</i>
<i>Johanne Oueten(si) Ep(iscop)o</i>	<i>Do(mi)no Ioha(n)ne Ferna(n)di, signifero d(omi)ni Regis</i>
<i>[Ruderic]o Legion(ensi) Ep(iscop)o</i>	<i>tenente trastamarem et Montem rosum et Toronium</i>
<i>[Laurentio] Auriensi electo</i>	<i>Do(mi)no Velasco gomez ten(ente) Montem nigrum</i>
<i>[Stephano] Tuden(si) Ep(iscop)o</i>	<i>Do(mi)no Martino Sancii ten(ente) Limiam et Sarriam</i>
<i>[Ordonio] Lucen(si) Ep(iscop)o</i>	<i>Do(mi)no Laurentio Suariz maiordomo Regis, tenente</i>
<i>[Petro III°] Astoricen(si) E(piscop)o</i>	<i>Extrematura(m)</i>
<i>Martino Cemoren(si) Ep(iscop)o</i>	<i>Do(mi)no Fernando ... tene(n)te Maiorica(m) [et] Coriam</i>
<i>Gunzaluo Salamantin(o) epi(iscop)o</i>	<i>Do(mi)no Fernando Fernandi ten(ente) Senabriam et beneuentu(m)</i>
<i>Lombardus Ciuitat(en)si) ep(iscop)o</i>	<i>Do(mi)no Didaco Froile ten(ente) Mansellam et Castrot(er)ram</i>

Petro Pe(tr)i, Archid(ia)co(no) Salamantin(o) tenente Cancellariam. Magist(er) Michael d(omi)ni Regis Notari(us), scripsit et confirmavit]

No nome do noso Señor Xesucristo, amén. Saiban todos, tanto presentes como futuros, que vexan esta páxina, que eu, Afonso, Rei de León e de Galicia pola graza de Deus, traslado a vila de Betanzos ó Castro de Uncia, a instancia e petición dos habitantes da mesma vila, e como o propio castro era herdade do mosteiro de Sobrado, en compensación pola mesma herdade, dou e asigno a perpetuidade a vós abade don Henrique e comunidade do mesmo mosteiro de Sobrado a cuarta parte de tódolos rendementos ou proveitos da mesma vila e que á mesma pertenzan, tanto por mar como por terra, para que a mesma cuarta vós e o propio mosteiro libre e pacificamente sen contradición algunha a posuades por dereito hereditario a perpetuidade, coa metade de tódalas capelas que na mesma vila sexan construídas, como aquilo que mellor tedes e máis libremente posuídes. E sáibase que vós, abade e convento do dito mosteiro, dádesme a min para a poboación da dita vila o antedito castro de Uncia e tódalas outras herdades que tedes arredor do mesmo castro, a saber: pola fonte que está na ribeira do río Mandeo á beira da ponte de Uncia e de alí cara arriba pola congostra antiga e logo polo camiño que leva ó voso hórreo, agás o propio hórreo co seu curral, e desde alí, seguindo os límites do mesmo castro coas anteditas propiedades, quedando a un lado é ó outro ámbolos dous ríos. Se alguén, tanto da nosa parte como allea, viñera interferir contra esta acción nosa e dalgún xeito quebrantase a nosa carta de concesión, incurra na ira de Deus omnipotente e na rexía indignación, e todo canto usurpara ó abade e sucesores do dito mosteiro llo restitúa dobremente, e pola súa temeridade pague á parte rexía mil morabetinos, e xunto con Xudas, traidor ó Señor, e con Datán e Abirón, tragados vivos pola terra, pague penas perpetuas no inferno, sempre e cando a carta permaneza en vigor. Feita a carta en Valencia, a día trece de Febreiro, era MCCL sétima. Eu, o señor Rei A[fonso] corroboro esta carta que mandei facer e confirmo e refórzoa co meu selo. [Signo rodado] [seguen os confirmantes, véxase arriba a transcripción latina deles]

Mosteiro de **San Pelayo de Genrozo**, de **Nuestra Señora de las Dueñas** (de Donas, isto é, de mulleres) ou das **Cascas**. Hoxe está moito peor que na fotografía, pero aínda pode rehabilitarse en parte. É o edificio máis antigo da cidade, edificado no tempo da vila de Untia. Está no lugar das Cascas ou da "Condesa", que nos parece un nome moderno, porque se asocia á nova urbanización que alí hai, pero ese nome é moi antigo. Estaba aplicado ás leiras e montes desta zona, e ten a súa orixe, nada menos, que no século XII cando o conde don Bermudo Pérez o

9-10-1138 doou á súa filla **dona Urraca** (a «condesa») este **mosteiro de donas** que reedificou para ela, onde sería abadesa. Dona Urraca doaría o mosteiro e a igrexa anterior de San Paio (e logo de Nosa Señora das Donas) ó mosteiro cisterciense de Sobrado o **8-09-1145**. Os seus dominios ían de Bergondo ata Cines e, dentro deles, estaba a **vila de Untia** (doada por Afonso VII ó mosteiro de Sobrado en **1138**). A igrexa sería derrubada en febreiro de **1879** ó construírse a *Carretera da Estación do Norte*. Ese «Norte» referíase á "Compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España". Foto: Ferrer (14-07-1907).

castrum de Vncitia
 que, despois do 13-02-1219, será a
Vila Nova de Betanzos e, finalmente, **Betanzos**
 (reconstrución hipotética de Alfredo Erias)

Vila de Vncitia
 da parroquia de **Sci Martini de Bravio**, probablemente
 abarcando o que no 1616 será o **Barrio do campo da feira
 de sanroque** e o **Barrio [da] fontedunta**

Proceso repoboador do Castro de Untia, empezando pola cima do castro (a croa).
Composición de Alfredo Erias sobre foto aérea.

A poboación que chega en 1219 (e xa algúns anos antes) desde o que hoxe chamamos *Betanzos o Vello* (en Tiobre), vai conformando a **Vila Nova de Betanzos** no antigo Castro de Untia, de arriba abaixo, desde a croa amurallada (hoxe Praza da Constitución). Nun plano inferior, hai un primeiro antecastro, sostido por unha muralla, que se conserva detrás das casas da rúa Travesa e da rúa Nova. E noutro plano máis baixo, existe un segundo antecastro, que limita por dentro coa muralla do primeiro e por fóra con outra muralla (desaparecida), seguida dun terraplén. É por riba deste antecastro por onde vai a rúa Travesa e a rúa Nova, a da Cortaduría e a da Pescadería. Pero a cidade aumenta e no s. XIV xa se está a construír a muralla definitiva coas súas portas, finalizando a súa construción coa porta da Ponte Nova en 1500 e coa reconstrución da Porta da Vila arredor de 1550. E no s. XIV artículanse dúas parroquias na nova vila con sendas igrexas góticas.

O FRÍO, A FAME, A PESTE E A GUERRA

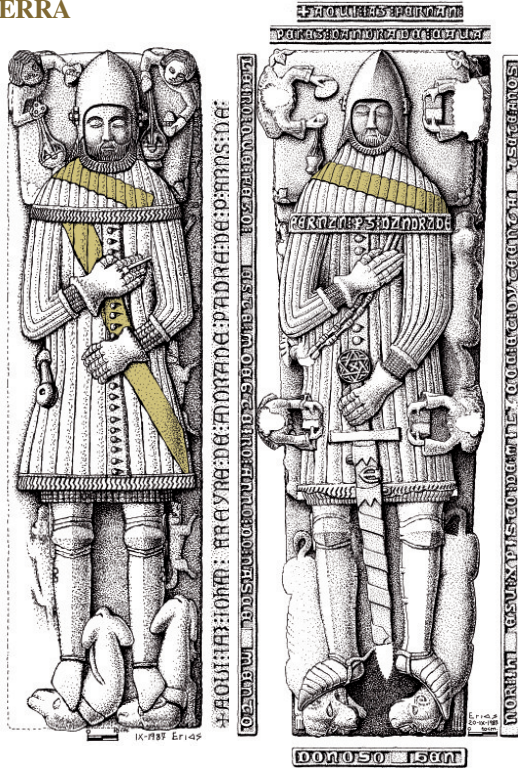
Se o «Óptimo climático...» (s. X- XIII) supuxo un período de quecemento entre 1º-1,5º máis de media con respecto á actual, de bonanza na agricultura e de aumento demográfico, a «Pequena Idade de Xeo», que abarca de principios do s. XIV a mediados do XIX, supón **enfriamento, malas ou inexistentes colleitas e baixón demográfico**. É un fenómeno cíclico que ocorre cada 1.500 anos aproximadamente (Erias, 2014: 523).

As xentes morrían de **fame** e, en xeral, houbo unha gran migración ás cidades e vilas, especialmente ás costeiras. Pero coas xentes tamén emigraron as ratas e as súas pulgas, que levaron unha variante da bacteria *Yersinia pestis*, que deu lugar á peste pulmonar, á bubónica e á septicémica. Esta foi a famosa **peste negra** que, orixinada en Asia, matou á terceira parte da poboación europea, uns 25 millóns de hts., entre 1346 e 1353, chegando o seu último brote ó s. XVIII.

Por se todo isto fora pouco, os poderosos encargáronse de empeoralo coas guerras. E dentro do contexto europeo da **guerra dos Cen Anos (1337-1453)**, enmárcase a **guerra civil (1351-1369)** entre o rei Pedro I (1350-1369), apoiado por Inglaterra, e o seu medio irmán Enrique de Trastámara, apoiado por Francia. A vella nobreza galega (Fernando de Castro, Sueiro Yáñez de Parada, etc.) estará con Pedro I, e Fernán Pérez de Andrade tamén, ó principio. Porque el, o mesmo que outros nobres, en xeral liñaxes novas (Andrade, Biedma, Lemos, Maceda, Moscoso, Novoa, Sarmiento, Soutomaior, Ulloa, Valcárcel...), terminará á beira de Enrique de Trastámara.

Fernán Martís, o capelán de Andrade, calificóo como «o mellor home que avía entonçe en Galiza dos conde ou rico home afora». Mesmo o Licenciado Molina na súa *Descripción del Reyno de Galicia* de 1550 fala de *fernan perez de andrade el bueno*, facéndoo principal protagonista no desenlace da guerra: *Estando caydo en tierra el don Enrique y don Pedro sobre el para le matar, se halló allí este ferman perez: el cual diziendo: yo no quito rei ni pongo rei, mas ayudo a mi señor; tomó el braço al rei don Enrique, el qual dando la buelta sobre su enemigo y hermano el rei don Pedro, le mato...* (en Montiel o 23-III-1369).

Os cabaleiros do novo réxime triunfante precisaban escenificar, a modo de xustificación, o seu poder, e fixérono pactando coas novas ordes mendicantes (franciscanos e dominicos), ás que lles construíron monumentais igrexas e conventos nas vilas a cambio de establecer as súas capelas funerarias dentro deses edificios. Iso explica a multiplicación de sepulcros de cabaleiros e das súas familias nestas igrexas na segunda metade do s. XIV e, sobre todo, no s. XV. O caso de Andrade en San Francisco de Betanzos é o máis significativo.

Os irmáns Iohan Freyre de Andrade e Fernán Pérez de Andrade (igrexia de San Francisco).
Debuxos: Alfredo Erias.

**FERNÁN PÉREZ
DE ANDRADE** († 1397)
(sepulcro na igrexa de
San Francisco)

Sancha Rodríguez, primeira
esposa de Fernán Pérez
de Andrade: posible
retrato na ábsida da
igrexa de San
Francisco e
sepulcro no
Museo das Mariñas

PARAÍSO de ANDRADE

unha romaría de comida (caza, pan, viño) e música (ábsida de S. Francisco)

Cacería

Burriño = humildade de Andrade no Xuízo Universal

Retrato de Andrade

Panadeiro

Músicos

S. Francisco no tímpano da porta occidental da súa igrexa

O Xuízo Universal no centro da ábsida de San Francisco, mesturando a iconografía do Pórtico da Gloria coa franciscana. Foto e reconstrución: Alfredo Erias.

Calendario agrícola medieval (único completo de Galicia) da igrexa de Santa María do Azougue (s. XIV). Deseño e cromatismo de Alfredo Erias.

Fotos: Erias.

Igrexa de San Francisco.
Foto: Ferrer ca. 1900
(AMB).

Arriba, capitel de Sta. Mª do Azougue, coa Anunciación, o Pesebre e a Adoración dos Reis Magos.

Foto: F.J. Martínez Santiso (1899, AMB)

Esquerda, igrexa de Sta. Mª do Azougue, do s. XIV, pero consagrada no 1446, segundo unha inscrición da fachada: **ESTA : IGL(es)IA : ET : CIMITERIO : FOY : CO(n)SAGRADA : O P(ri)MEIRO : D(OMINGO) : D(e) : MAYO : ANO : D(omini) : M(ilesimo) : CCC : XLVI : ANOS.**

Foto: F.J. Martínez Santiso (ca. 1899, AMB)

Torre Municipal ou do *Reló* (s. XIV, con *reló* desde o XV), igrexa de Santiago (s. XIV, pero posterior á torre do *Reló*) e torre de Lanzós (s. XIV) ó fondo.

Foto: F.J. Martínez Santiso

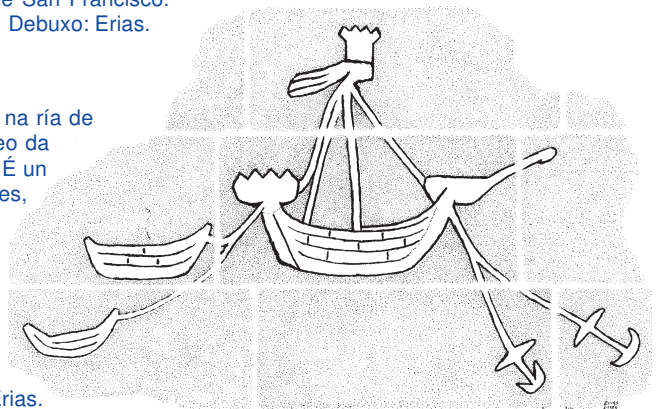

Probable médico de Andrade na prolongación do brazo sur do cruceiro de San Francisco. Debuxo: Erias.

O xurado Pedro Martiz Reimóndez na prolongación do brazo sur do cruceiro de San Francisco. Debuxo: Erias.

O notario de Betanzos, Joan Bonome. Sta. M^a do Azogue. Debuxo: Erias.

Gran embarcación, tipo coca, ancorada na ría de Betanzos e gravada no muro do evanxeo da ábsida da igrexa de Sta. M^a do Azogue. É un símbolo de poder do gremio de mareantes, que tiña nesta igrexa a súa confraría e que probablemente contribuíu á súa construción. Tamén pode entenderse como unha ofrenda e unha súplica de protección á Virxe para as longas e perigosas singraduras. O profesor Alonso Romero (1983: 11-15) considéara de orixe nórdica. Debuxo: Erias.

3º

SANTIAGO

Alfolí (almacén) do sal que aínda se mantén en pé na rúa do seu nome. Situado á beira do río Mandeo, nel cargaban e descar-gaban os barcos.

6º

SAN PABLO

SAN FELIPE

Isto é o que queda do destruído (no s. XVIII) **APOSTOLADO** da ábsida de San Francisco, sobre a parte media dos nervios 3º e 6º. Desaparecido o primeiro apóstolo, que sería san Pedro, quedan, arriba, **Santiago Peregrino** e **san Pablo**. Abaixo, **san Felipe**, pois leva o seu símbolo, a cruz en tau, e o outro podería ser **san Xoán Evanxelista**.

Composición e fotos: Erias.

S. XOÁN Evanxelista (?)

San Lázaro, como vítima da peste negra, na capela do barrio da Magdalena.
Foto: Veiga.

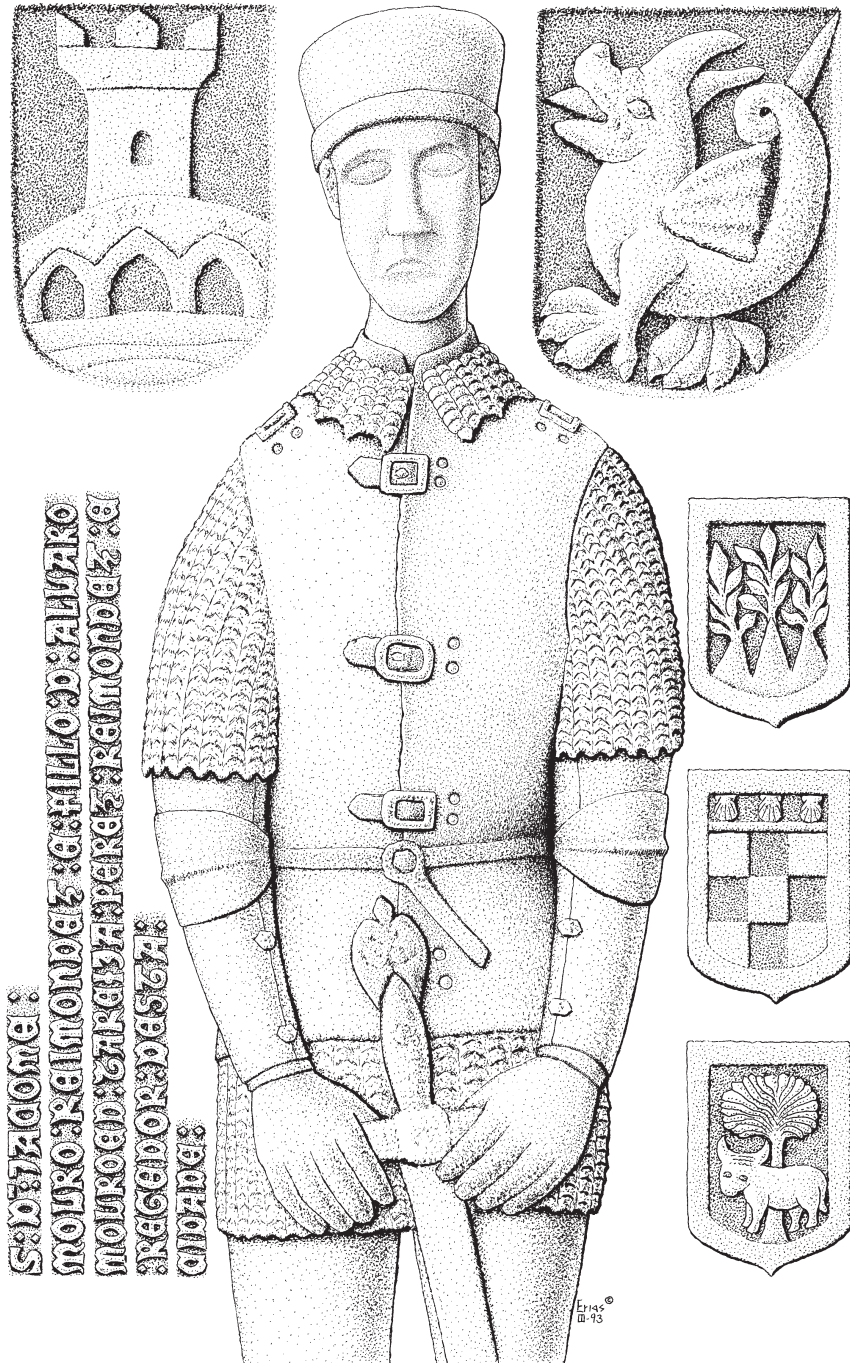
«Casetas» do Hospital de Lazarados, construído por Fernán Pérez de Andrade (Martínez Santiso, 1892: 246), baixo a advocación de san Lázaro, no barrio da Magdalena, para apartar da vila ós enfermos de lepra, peste negra e outras enfermidades temibles. Á beira do camiño vello que ía á Coruña, os apestados vivían das limosnas dos viandantes.
Foto: Erias (27-02-1984).

Os esposos Clara Sanches e Afonso de Carvallido, alcalde de Irmandade en Betanzos na derradeira guerra irmandiña (1467-1469). Museo das Mariñas. Fotos: Erias.

OS IRMANDIÑOS

A Irmandade de Galicia, creada probablemente polo betanceiro ALONSO DE LANZÓS e polos representantes das cidades da Coruña, Betanzos e Ferrol, é refrexo da situación caótica do reino castelán-leonés ó longo do s. XV e particularmente no reinado de Enrique IV. Situación favorecida polas pestes e malas colleitas que se arrastraban desde a terrible peste negra de arredor de 1348... As cidades e os campesiños non puideron soportar a presión da nobreza terratenente e máis da Igrexa. Procuraban acabar cos abusos dos cabaleiros, defender os privilexios das vilas, revisar os tributos, que devolveran as terras usurpadas e que se rematara coa costume de criar fillos de fidalgos nas casas campesiñas. Destruiron a maioría dos castelos, mais foron derrotados. Un deles foi o comerciante de Betanzos e alcalde de irmandade, AFONSO DE CARVALLIDO, imaxe única en Galicia.

Jácome Mouro Reimóndez, *regedor* de Betanzos (s. XV) na igrexa de San Francisco. No arcosolio do seu sepulcro está o **primeiro ESCUDO DE BETANZOS**, aínda sen bezantes, coa **Ponte Vella** e a súa torre defensiva, a popular Caramona. Sempre será esta ponte, aínda que despiste ás veces que se figure con tres arcos como a Nova sobre o Mendo. Debuxo: Erias.

Xente da igrexa de San Francisco do s. XV. De abaixo arriba e de esq. a der.: **cabaleiro descoñecido**; **García Peres Vilousaz** († 1402); e **Aras Pardo** o fillo († ca. 1400). Detrás: coengo **Joán López de Vilousaz** († 1440); **muller descoñecida dos Pardo e Aguiar**; o **regedor Jácome Mouro Reimóndez**; e outro **cabaleiro descoñecido**. Debuxos: Erias.

Foto: Erias.

Nun arco do coro da entrada do templo de San Francisco atopámonos con estas catro pedras mal dispostas. As únicas que teñen coherencia co lugar son as dúas superiores, pero, aínda así, están colocadas ó revés, quizais porque quen as puxo alí non sabía ler. Situándoas como deberían, documentan unha obra de 1501: **ESTA OBRA DESTES TRES : ARCOS MANDOU FAZER : O REVERENDO PADRE MESTRE : JUAN : CARLIN : MESTRO : DESTA : PROVINCIA : / A QUAL : FEZO : FAZER AFONSO : SARDINA : PALMEIRO : E NO ANO : DE : MILE : D : I : ANOS :**

Foto: Erias.

Debaixo, á esquerda, temos unha pedra conmemorativa, probablemente, da construción no s. XV da hoxe desaparecida «capela» dos Becerra (Vales, 2006: 224). Quizais foi realizada e custeada, en todo ou en parte, polo «meestre» canteiro Afonso Fernández; só así se entende que a placa conmemorativa se dedique a el e non ó promotor da familia Becerra. Di: **+ ESTA : CAPELA : FEZ : AFONSO : FERNANDEZ : MEESTRE :**

Marcas gremiais na fachada occidental da igrexa de San Francisco, que supoñen que os gremios tamén axudaron na súa construción. De arriba abaixo: cortadores (?), mareantes, alfaiates, cruz (?), alfaiates, figura antropomorfa esquemática como marca de canteiro (?)

Fotos de Gabín e César fundidas por Erias.

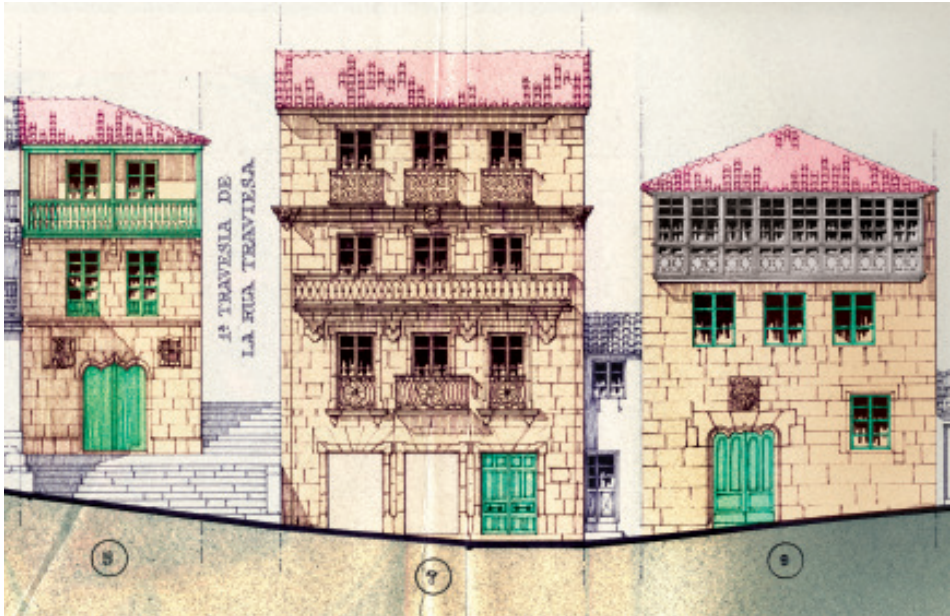
Un pazo gótico da Rúa da Cerca é hoxe un símbolo do que hai que facer con urxencia: reconstruílo, como se está a reconstruír outro semellante nesa rúa. Son edificios do século XV, con escudos nobiliarios, portas con arcos conopiais e, por conseguinte, de persoas con poder. Co tempo (ss. XVII-XVIII), este pazo pasou a ser propiedade de campesiños, que engadirían unha pranta cun balcón corrido de madeira para secar maízzo, cebolas, allos, fabas, etc. Betanzos aínda ten moitas casas campesiñas con este tipo de balcóns, que empezaron a facerse no momento en que chegaba de América o maízzo e se aclimataba perfectamente a finais do século XVI, por debaixo dos 400 m. de altitude. O balcón substitúe ó hórreo alí onde este non pode construírse. Hoxe soamente queda un hórreo antigo na cidade, o da Familia Ramos á entrada da Rúa Nova.

Foto: Erias.

Marcas gremiais no interior da ábsida de San Francisco: peixe dos mareantes, vara dos alfaiates (xastres) e lanzadeira de tear dos «texedores».

Tres pazos da rúa da Cerca. Os dous laterais son do s. XV e o do centro, do XVII. O da esquerda hoxe está parcialmente derrubado, incluída toda a fachada; e o da dereita está en avanzado estado de rehabilitación. O último piso dos dous pazos góticos, engadidos *a posteriori*, teñen dúas simboloxías socioeconómicas moi diferentes: o pazo da esquerda, con balcón corrido de madeira (ss.XVII-XVIII), ten un compoñente campesiño, e o da dereita, con galería, é máis burgués (s. XIX-XX). *Plan Piloto de Rehabilitación Integrada* (1980). Arquitecto: Carlos Fernández-Gago Varela. Debuxo: Carlos González Mazaira (delineante). Cor de Alfredo Erias. AMB, c. 910.

OS GREMIOS DE BETANZOS

Os gremios eran asociacións de xentes dun mesmo oficio, que se estenderon pola maior parte de vilas e cidades europeas da Idade Media, perpetuándose ata o final da Idade Moderna, en que foron abolidos. En España abolíronos as Cortes de Cádiz de 1813. Regulaban tódolos aspectos do traballador, tanto materiais como espirituais, desde a súa formación ata a súa morte. A beneficencia e a atención en hospitais, exequias, coidado de viúvas e orfos, eran tamén funcións dos gremios, para o que tiñan sempre aparelhada unha **confraría relixiosa**, co seu santo patrón á fronte. En Betanzos había cinco gremios:

Labradores. O seu patrón é san Antonio nunha capela da igrexa parroquial de Santiago. De orixe medieval, aínda perviven as súas danzas de espadas. A imaxe dos campesiños, sen dúbida o grupo máis importante da vila e logo cidade, só a atopamos nos calendarios agrícolas, como o de Sta M^a do Azogue ou o parcial de San Francisco. Algunha outra referencia témola na imaxe do verán (ou Saturno) nun capitel de Santa María, e nun fouciño gravado nunha columna desta mesma igrexa.

Mareantes (marifeiros). O seu patrón é san Miguel Arcanxo na igrexa parroquial de Sta M^a do Azogue. Tamén se conservan as súas danzas. Nas constituicións da confraría de San Miguel de 1580 xa se mencionaba a danza de arcos e aludíase a ordenanzas anteriores «moi antigas». Deles consérvase gravado un gran barco na parede do evanxeo da ábsida de Sta M^a, unha coca nórdica que viría desde o Mar do Norte ou do Báltico na procura do

Danza de labradores. Foto: AMB.

Danza de mareantes. Foto: AMB.

noso sal. O Alfolí ou almacén medieval do sal aínda se conserva. E como símbolo dos mareantes, na súa versión de pescadores, quedan gravados nas igrexas peixes grandes.

Alfaiates (xastres). O seu patrón é a Santísima Trindade na igrexa parroquial de Santiago. En *Betanzos o Vello* xa coñecemos os estatutos ou constitucións do seu gremio de alfaiates, fundado en 1162, sendo, por tanto, o máis antigo dos reinos hispánicos. E aínda se poden ver as súas danzas. En Betanzos temos a tesoira, acompañada pola vara de medir nas tres igrexas góticas, como símbolos deste oficio e dos comerciantes de panos.

Zapateiros. O seu patrón é o apóstolo san Pedro na igrexa de Sta M^a do Azougue. Tamén quedan aínda as súas danzas. Di Martínez Santiso (1892: 270) que esta confraría gremial foi fundada en 1392. Isto quere dicir que os zapateiros (de *obra prima* e remendóns), e os curtidores, están ligados a esta igrexa desde o momento mesmo en que se estaba a construír. Con todo, non atopamos, como en Noia, gravados coa plantilla do zapato ou a «forma» para a súa construción, nin outros que puidesen identificar este grupo. En 1857 chamábanse «Soportais de Noeses» (polos zapateiros de Noia) ós da rúa da Fonte de Unta.

As «demais artes e oficios» reúnen no **gremio e confraría da Nosa Señora do Rosario**, no convento de Santo Domingo. En orixe tiña a súa sede na igrexa de Sta M^a do Azougue e nela estaban os *Mercaderes, texedores, Herrerros, Carpinteros, Latoneros y otros oficios fuera de los sastres y zapateros* (Verín, 1812).

Os texedores (e tecelanas) teñen presenza gráfica unicamente a través dalgunhas lanzadeiras de tear en lugares significativos: na parede da ábsida, lado da epístola, de San Francisco e na fachada occidental de Santa María do Azougue, xusto encima do gran rosetón. A súa presenza en lugares tan destacados fala do seu poder e tamén de que colaboraron significativamente na construción desas igrexas.

Os artesáns da construción (canteiros, escultores, albaneis, carpinteiros, ebanistas, etc.) foron os grandes protagonistas do levantamento e ornamentación das tres igrexas góticas de Betanzos. Vemos deles as súas marcas, os seus símbolos gremiais (pico, escuadra e compás) e o nome dun «meestre» canteiro e escultor: Afonso Fernández.

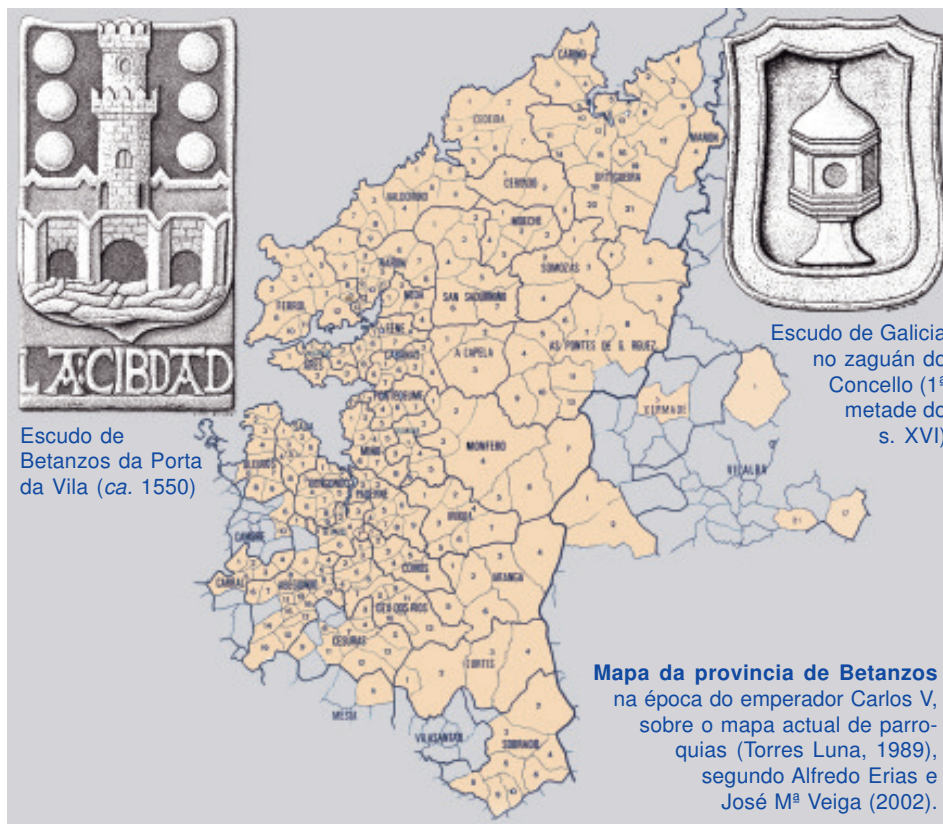
En canto ós oficios de metais, como ferreiros ou latoeiros, non atopamos as súas típicas tenazas. Hai, en cambio, unha ferramenta gravada na parede norte da igrexa de Santiago que quizais aluda a estas profesións. E a *rúa dous Ferreiros* aínda chega ata nós.

Os artesáns da alimentación presentan un posible símbolo nunha man cun coitelo na porta occidental de San Francisco, quizais aludindo ós carniceros ou cortadores. A *rúa da Cortaduría* tamén chega ata nós.

XVI-1616

Porta da Ponte Nova en 1926. Da súa construción (ou reconstrución) en 1500 queda alí a seguinte inscrición: **ESTA OBRA LA IÇO SILVESTRE COMCHEIRO A(ÑO) 1500**. Flanqueándoa tiña dúas torres defensivas, das cales queda unha, aínda que sen as ameas correspondentes. É a primeira vez en epigrafía betanceira que se utilizan as letras humanísticas en substitución das góticas, e os números arábigos en substitución dos romanos (Erias, 1984). Foto: Ruth Matilda Anderson.

PROVINCIA, DEMOGRAFÍA E SOCIEDADE

Creadas as provincias galegas arredor de 1480, aínda á altura de 1533 non se separaran A Coruña e Betanzos que, por suposto, compartían correxidor e mesmo o compartirían moito tempo despois. Non obstante, desas cinco provincias, pasárase pronto a sete antes de 1552 (Fernández Vega, 1982: III, 338-348). En 1526 celebrouse unha xunta en Betanzos que comezou a etapa formativa das xuntas de provincias (1526-1599), antecedentes das xuntanzas do Reino de Galicia. Na provincia de Betanzos do s. XVI soamente é de reguengo a cidade e a súa xurisdición, tendo en conta, ademais, que neste territorio se manteñen moitos casares, propiedade de mosteiros e nobres. É, pois, comprensible o sentimento dun certo asedio que ten a cidade nesta época en relación a determinados nobres e mosteiros, o que leva á proliferación, como en ningunha outra etapa, de escudos municipais, (ademais dos de Galicia, Castela e imperiais) con obxecto de marcar a posesión do Rey e de frear ós inimigos, potenciais ou reais. Por exemplo, o portádego de Betanzos foi obxecto dun prolongado preito entre a cidade e o conde Fernando de Andrade (Oro, 1994), quedando este contrariado porque o *Consejo Real* condénnoo o 17-XII-1528 á restitución a Betanzos de froitos e bens percibidos indebidamente durante 51 anos, cousa que ratifica o 22-V-1536, pechando definitivamente o asunto o 21-XI-1540 (Erias e Veiga, 2002).

En canto á demografía, pode afirmarse que a cidade medra en número de habitantes na primeira metade do s. XVI e merma a finais da centuria. Cando o concello pretende do Rey

Violante Núñez Pardo de Aguiar e Montenegro e o seu esposo, o alabardeiro Pero Fernandes de Párega (principios do s. XVI) na igrexa de San Francisco. Logo dun atentado que sufriu o rei Fernando o Católico en Barcelona en 1492, creou en 1504 o *Cuerpo de Alabarderos*. Interpretación pictórica de Alfredo Erias, baseada nas correspondentes laudas sepulcrais.

Foto: Eirias.

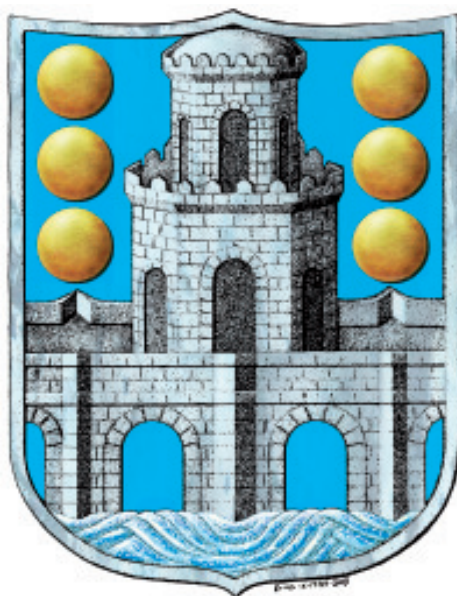
Segundo escudo en pedra de Betanzos (1º cuarto do s. XVI) na pedra orixinal dos canos da fonte dos Ánxeles, hoxe máis elevada (utilizada como mero ornamento), e coa lenda que indica a súa reutilización posterior, cando se fixo a obra ou reforma que chega ata nós: POR EL AIUNTAMIENTO DE 1834. No outro extremo está o escudo do arcediano Pedro de Ben (morto en 1525), que debeu pagar a fonte renacentista. A torre Caramona ten bastante semellanza coa do primeiro escudo (o do sepulcro de Jácome Mouro Reimóndez) e o feito de que a ponte sexa inequivocamente a Vella, asegura que a do escudo de Jácome Mouro tamén o era, por máis que se figurase con tres arcos.

permiso para ter e pagar un médico, un cirurxián e un boticario, cousa que consegue en agosto de 1555, unha das xustificacións que debe dar é a súa poboación, que aparecerá máis tarde reflectida nunha provisión real de 27-III-1563 sobre este mesmo asunto como *de más de mil vecinos* (Oro, 1989): poboación que neste caso interesaba inchar e, por tanto, hai que tomala con coidado. Se aplicamos o coeficiente 4,5 do Profesor Eiras (Eiras Roel, 1975), atopámonos con máis de 4.500 habitantes, que é unha cifra algo esaxerada, pero non excesivamente. Os datos que da Barreiro Mallón para 1557 son de 753 veciños, o que implica 3.388 habitantes; as respostas do Reino de Galicia ó Interrogatorio de Felipe II para a repartición de moriscos granadinos, de 1571 (González, 1982) dan para Betanzos 750 veciños, uns 3.375 habitantes. E todo isto sen esquecer a cifra de veciños (probablemente esaxerada tamén) que para a cidade se da en 1587, e que se rebaixa brutalmente a 554 en 1594 (Ruiz Almansa, 1948: 80) e non digamos despois da peste de 1598 (Núñez, 1998). A falta dunha visión xeral da sociedade e da economía de Betanzos no século XVI, podemos ver o panorama que se da para 1571, cando se di que en Betanzos e nos seus arrabaldes,

habrá treinta y cinco caballeros y ciudadanos que no tienen otro oficio más de granjear su hacienda y comer de su renta y della y algunos letrados, clérigos, escribanos, procuradores, un pintor y un broslador y un entallador y algunas viudas y que los demás son oficiales de oficios mecánicos y la mayor parte dellos labradores de viñas y huertas, pescadores, zapateros porque este es el principal trato y comercio que hay en la dicha ciudad y que se sustentan los más de los vecinos della y que también hay muchos herreros, carpinteros, canteros, sastres, plateros y otros oficios comunes, pero que los más dellos son pobres necesitados... La dicha ciudad es pueblo de mucho trato, porque está en el paso de Castilla para la Coruña y de Asturias y Vizcaya para Santiago y Portugal y otros pueblos... Es la mejor tierra que hay en el Reino y es muy fértilera que nace y produce en ella todo cuanto siembra y planta y así pan centeno, trigo, mijo, cebada, vino, todo género de fruta y todo lo demás que se puede dar y criar en España... [Respuestas del Reino de Galicia al Interrogatorio de Felipe II para el reparto de moriscos granadinos, de 1571] (González, 1982).

Foto: Eriás.

Debuxo: Eriás.

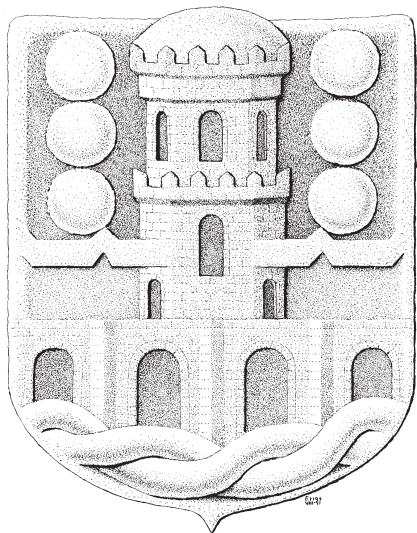
Terceiro escudo de Betanzos en pedra, no zaguán do Concello. É do tempo do edificio de época de Carlos V e fai conxunto con outros elementos do zaguán: o escudo imperial, o de Galicia e os dous medallóns renacentistas. Debe datar da década de 1540 ou de arredor de 1550. A cor vermella dos bezantes pode ser un erro do s. XIX (porque tiña que ser ouro) ou o bol vermello de base para dourar. Este escudo, con algunhas diferencias, é o modelo directo dos dous da *Torre do Feló*.

APOIO Ó «YNBITISYMO ÇESAR»

Betanzos, que xa tivera éxito no seu posicionamento á beira de Isabel durante a súa loita contra a Beltraneja, deu un paso importante o 15 de febreiro de 1520, pouco antes de celebrarse as Cortes de Santiago / A Coruña, cando, con elevada retórica, se acomoda á vontade do *Ynbitisymo Çesar, Nuestro Sennor su ynperial persona y real estado*, pedíndolle, iso si, que escoite ó aposentador Juan de Barzea (a quen se lle escribiu máis longamente) *lo que de parte desta çibdad dixiere e pediere* (Vales, 2006). É dicir, Betanzos apoia ó Rey na súa pretensión imperial, pero, a cambio, pídelles solucións ós seus problemas.

Os tempos estaban revoltos e a autoridade do novo rey, en entredito. Era moito o malestar contra os altos cargos estranxeiros e de aí xurdiron as *comunidades*. Por outra parte, a cidade en 1520, a pesar de ser de reguengo, aínda tentaba evadirse dos vellos privilexios señoriais que a atenazaban. Fernando de Andrade nese ano reclama ó rei *çierta parte en la çibdad de Betanços* que ten el e os seus sucesores, segundo di, de *tiempo inmemorial a esta parte... y agora el conçejo e regidores... non me lo consienten llevar y me ponen en ello impedimento* (1520, AGS-Cámara, Memoriales, 129-114, Oro, 1994: 329).

Betanzos ten que seguir loitando polo seu status de reguengo nesas datas. A súa posición fronte ós nobres dos castelos e fronte ó arcebispo, como no tempo non moi afastado das guerras irmandiñas, mantense. Por iso o 4 de maio de 1521 se opón ó nomeamento de capitáns xerais nas persoas do arcebispo de Santiago, Alonso III de Fonseca e do conde Fernando de Andrade (realizado en abril dese ano).

Debuxo: Erias.

Un dos dous escudos da cidade, idénticos, da *Torre do Reló*, de mediados do s. XVI, que toman como modelo o do zaguán do concello, con algunhas variacións.

Foto: Erias.

<https://commons.wikimedia.org/>

O PERIGO POR MAR

Na primavera de 1521, Fernando de Andrade, capitán xeneral de Galicia desde abril, redactou un Memorial (comunicado ós gobernadores do Reino) sobre a defensa das costas, considerando como portos fundamentais a protexer os seguintes: Ribadeo, Viveiro, Cedeira, Ferrol, **Betanzos**, A Coruña, Malpica, Laxe, Corcubión, Muros, Noia, Vilagarcía, Pontevedra, Cangas, Redondela, Vigo e Baiona (Oro, 1997). E de todos eles cría que só poderían resistir os de: Ribadeo, Viveiro, Ortigueira, Cedeira, Ferrol, **Betanzos** e A Coruña.

De feito, Andrade sabía que en Brest estaban a organizar unha armada de *sesenta naos gruesas* con destino a Italia, pero que poderían atacar as costas cantábricas e galegas. Como consecuencia, artilláronse os portos e concedeuse permiso en 1522 para construír unha armada custeada por Galicia. Pero con Andrade lonxe, nunca se construíría e os corsarios franceses non deixarían de atacar.

En 1537 existen documentos que falan da construción dunha armada para a defensa das costas galegas, organizada por Lope Hurtado de Mendoza e apoiada pola armada de

Arriba, *Torre do Reló*: marco granítico da esfera do *reló* cos «catro ventos da Terra», tal como di o *Apocalipse 7: 1* e se estaba a representar na época; por exemplo, no portulano mapamundi do *Atlas Miller* que se fixo para a raíña de Portugal e logo de Francia, Leonor, irmá de Carlos V, arredor de 1519. E, debido a que o marco da esfera do *Reló* se acompaña á mesma altura de dous escudos idénticos da cidade, datados arredor de 1550, como os da Porta da Vila, esta data debe corresponder tamén a esta obra do *Reló* betanceiro, de claro sabor renacentista.

O arceidiago Pedro de Ben († 1525) e probablemente un familiar, de nome descoñecido, vestido á moda dos cabaleiros elegantes de finais do s. XV e principios do XVI. Os dous vémolos en laudas sepulcrais da capela do arceidiago, na igrexa de Santiago. O terceiro personaxe, dunha lauda sepulcral de San Francisco, é Fernán Reimóndez, «regidor de la cibdad de Betanzos cuya hes la casa de Figueroa» (testamento de 1548, Vales, 2006). Debuxos: Erias.

Biscaia. Pero, ó ano seguinte, despois dalgúns encontros cos franceses, só quedaba desta armada un barco de 100 toneladas na ría de Vigo (Fernández- Villamil, 1953).

No 1553 instábase ós portos costeiros a dar o seu voto afirmativo para construír outra armada, pero Betanzos, con Alonso de Lanzós á fronte, opúxose (AMB, actas, 30-VI-1553): *no permitirían ni serían sauidos questa çibdad se asolase y destruyese procurando açer armada*. Alude á crise agrícola e de pesca en anos pasados. Por outra parte, a carencia de cartos débese tamén ás obras públicas: *Casas de consistorio y el ospital y la torre en que se puso el reloj y con el adereço de sus puentes y otras calçadas...* Ademais, atácase o obxectivo da Armada por absurdo e imposible desde o punto de vista económico, xa que non defendería ós propios: *con la dicha armada [se] procura la seguridad de los ingleses y burgaleses, escoçeses y benecianos y de otros mercaderes estrañeros que pasan por la dicha costa y pocas beçes toman puerto...* E por riba, descríbese ós que farían a armada como auténticos delincuentes: *llebaron y mataron, aunque muy pocos dyas que por la costa andubieron, más bueyes y carneros que los françeses y corsarios en todos los tienpos...* Non se construíría finalmente.

Foto: Erias.

Foto: Erias.

Fotos: Erias.

Tres escudos imperiais de Carlos V. O da esquerda, arriba, con restos de cor, está na parede sur do zaguán do concello, facendo conxunto cun de Betanzos (parede norte) e outro de Galicia, ademais de dous medallóns renacentistas (parede oeste). O da dereita, arriba, está no antigo hospital da Anunciata (hoxe convento de monxas agustinas recoletas), na parede que dá á rúa da Fonte de Unta, xunto a un da cidade e a outro con campo sen labrar. Abaixo, á dereita, restos doutro escudo imperial que, sen dúbida, estivo no edificio do cárcere real, construído en tempos de Carlos V e do que hoxe vemos este anaco, empotrado no exterior da parede dunha casa do antigo *Callejón de la Cárcel* (entre a rúa do Castro e a rúa Travesa).

Vemos nesta bocachave da porta da casa de Luís *O Selleiro*, na rúa da Cerca, un eco do escudo imperial de Carlos V, que aquí aínda se le ben, pero cos séculos irase esquematizando ata aparecer irreconocible. Na cidade perdéronse moitas destas bocachaves, pero aínda se poden atopar bos exemplos e comprobar a súa evolución iconográfica desde a primeira metade do s. XVI, de forte propaganda imperial, ata finais do XVII e, por inercia, posiblemente tamén se seguirán facendo, cada vez máis esquematizadas, no XVIII e XIX. Foto: Erias.

Primeira imaxe da **Porta da Vila**, segundo o deseño de Antonio Vázquez en 1616. A pesar do esquematismo, é seguro que a flanqueaban dúas torres ameazadas, aínda que se lle esqueceu debuxar os tres escudos que había na súa fronte e que foran esculpidos arredor de 1550 por Juan de Bergantiños. Vémoslos na imaxe inferior: o da **Galicia** das primeiras cinco provincias; o de **España** cos escudos dos antigos reinos de Castela e León; e o da **cidade**, coa Ponte Vella e a súa torre defensiva (a popular *Caramona*) elevándose sobre o río Mandeo, flanqueda por seis bezantes que aluden ós castros que rodean a cidade e quizais tamén á familia nobiliar dese nome. Lenda inferior: **LAS : [ARMAS :] DEL : REINO : E : LA : CIBDAD**. E abaixo están na posición que debían ter. A mediados do s. XVI, pola política de propaganda imperial e quizais polos enfrontamentos xudiciais de Betanzos co conde Fernando de Andrade, parece haber unha auténtica febre por suliñar con escudos determinados aspectos: 1) o carácter de **cidade de reguengo e mesmo imperial** con escudos de Carlos V no concello, no cárcere e no hospital da Anunciata, ademais do moi político retablo do arcediano Pedro de Ben, con retratos dos emperadores Maximiliano e Carlos V, sen contar as innumerables bocachaves das portas das casas populares, derivadas dese escudo e que aínda hoxe podemos atopar; 2) o carácter de **capitalidade provincial no reino de Galicia** (escudo de Galicia no Concello, escudos da Porta da Vila; e 3) o carácter de **capitalidade xurisdiccional e municipal**.

Fotos e composición: Eriás.

Ascensión (Cristo falta)

Asunción da Virxe

Xesús coa cruz ás costas

Crucifixión (a cruz falta)

Resurrección

Coroación da Virxe

Xesús e os doctores

Xesús orando en Getsemaní.

Flaxelación de Cristo

Coroación de espiñas

Anunciación (roubada)

Visitación de María a Isabel

Nacemento de Cristo

Presentación no Templo

Escenas do retablo tardogótico flamenco (primeiros anos do s. XVI)
da ábsida da igrexa de Santa María do Azougue.

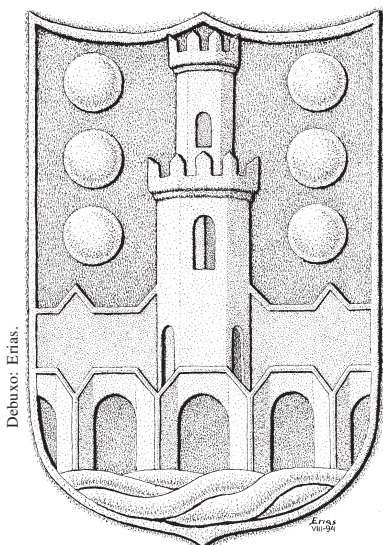

Carlos V

Maximiliano

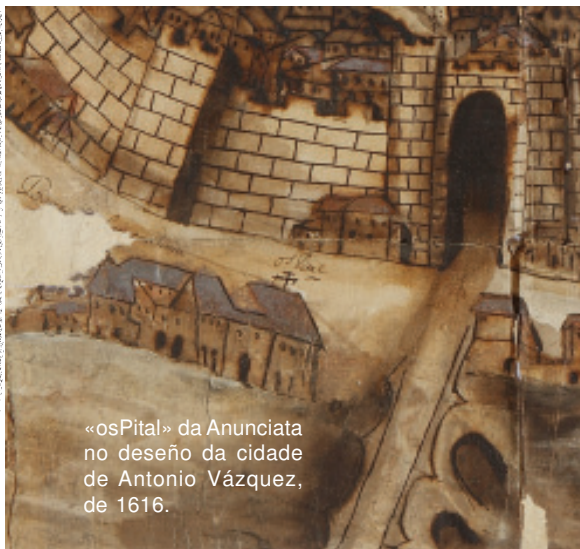
Retablo renacentista do arcediago Pedro de Ben, ca. 1525 (igreja de Santiago).

Anuario Brigantino 2019, n. 42

Debuxo: Erias.

Escudo de Betanzos na parede do antigo hospital da Anunciata (s. XVI) que dá á rúa da Fonte de Unta. Imita o escudo da Porta da Vila.

«osPital» da Anunciata no deseño da cidade de Antonio Vázquez, de 1616.

Foto: Erias.

Escudo con campo liso na fachada do hospital da Anunciata (s. XVI).

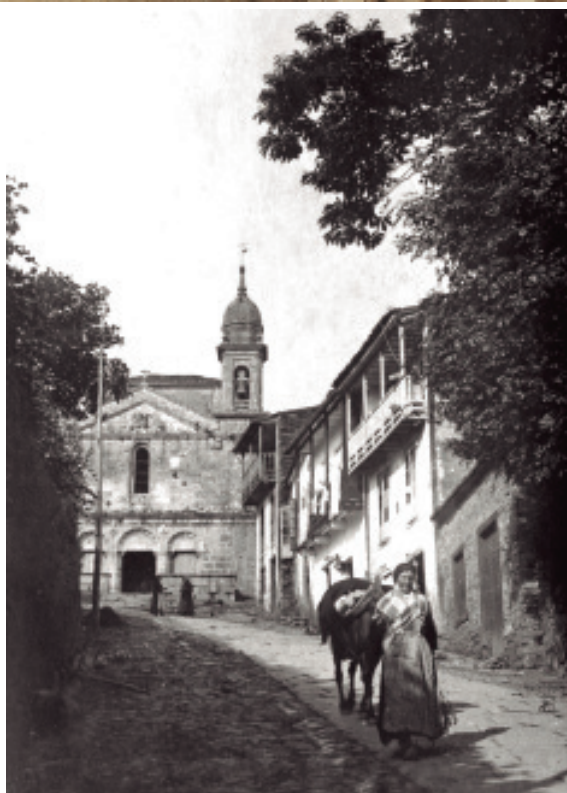

Foto: F. J. Martínez Samitso na década de 1890

Imaxe de finais do s. XIX da rúa de Nosa Señora do Camiño, co santuario renacentista ó fondo, construído a finais do s. XVI. Máis tarde engadiríase a torre barroca da fachada.

Foto: F. J. Martínez Santiso

O GRAN INCENDIO DE 1569

A segunda metade do século XVI ten varios fitos negativos para Betanzos, sendo un deles o terrible incendio do verán de 1569, estudado por Rivadulla (1982) nun expediente do ARG do que sintetizo os datos. Os incendios foron un mal endémico da cidade desde o mesmo século XIII e este non será o último de grandes proporcións.

gonçalo de billar en nombre del consejo, justicia e regimiento de... betanços, di que se queimaron máis de 600 casas e que moitos veciños, por non ter posibilidade de reedificalas, tiveron que irse a vivir a terras de señorío e por todo iso pide que se faga unha información pormenorizada.

Arderon tamén edificios principais como o hospital da Anunciata, o mosteiro de San Francisco, as casas do Concello, o importante hospital de San Cristobal (coas paredes queimadas e derrubadas), que recollía pobres e peregrinos que agora tiveron que refuxiarse na casa do Alfolí do Sal. E, por se todo isto fora pouco, unha riada derrubou a Ponte Vella co conseguinte perxuízo para o tránsito de persoas e mercaderías. Téñase en conta que as feiras e mercados de Betanzos eran un motor económico de primeira magnitude. E isto, suliñábase, afectaba tamén ós intereses do rei. E, casualidade ou consecuencia, o incendio foi seguido dunha peste.

Empézase dicindo que foi fortuito, pero semella que un tal Esteban Ferrón tivo que ver coa traxedia e, de feito, ordénase en 1574 que sexa apresado e levado ó *carze rreal*.

Dúas imaxes do hospital da Anunciata, hoxe convento de agustinas recoletas.

Foto: Eriats.

A partir da popularización que Fernán Pérez de Andrade e os franciscanos fixeron do tema da Anunciación, as súas imaxes continúan no tempo. Aquí, presididas por Deus Pai, vémolas na cima dunha capela renacentista do muro sur da nave central da igrexa de San Francisco. Pola plasticidade das figuras e pola similitude con outras da capela de Nosa Señora do Camiño, poden datarse a mediados ou na segunda metade do s. XVI. Fotos: Erias.

Incendio do 18-09-1616. Composición de Alfredo Erias sobre o deseño de Antonio Vázquez.

O GRAN INCENDIO DE 1616 E A PRIMEIRA IMAXE DA CIDADE

Os profesores Baudilio Barreiro e Ofelia Rey (2010) e antes xa o cronista José Núñez-Varela («Un corregidor entre dos fuegos...»: web) faláronnos en detalle do gran incendio que sufriu Betanzos en 1616, que semella un punto e aparte dunha longa era que acaba. Aquí rematan os grandes incendios característicos da Idade Media e da súa prolongación no s. XVI (os últimos, os de 1556 e 1569) que afectan a uns edificios onde a madeira ten excesiva presenza. A eles únese a peste que aínda ten un coletazo no 1598 coa morte de 265 veciños, dun total de 616 (Núñez-Varela, 1998).

A partir deste ano de 1616, semella que algo cambiou: diríase que é como o sinal de saída para a renovación da cidade e mesmo para o crecemento de Galicia no s. XVII. Nese mesmo ano, con motivo do incendio da Coruña, en pleno Nadal, esa cidade creou a súa primeira dotación de homes e de medios para loitar contra o lume (Núñez-Varela, «Un corregidor entre dos fuegos...»: web). E posto que A Coruña e Betanzos compartían correxidor, parece lóxico que en Betanzos se copiase esta medida.

O incendio empezou o sábado 18 de setembro de 1616 ás sete da tarde e durou ata as 3 da mañá do domingo. Por riba, non estaba na cidade nese momento nin o correxidor Rodrigo Álvarez de Bohórquez (de viaxe en Noia) nin o tenente do correxidor, Rui Sánchez de Boado, que levaba tempo gravemente enfermo. En resumo, e despois do *arruamento* inmediato feito, pode dicirse que aparecen case arrasadas 11 rúas, con 218 casas queimadas, e 265 familias e 1.093 persoas afectadas.

Antonio Vázquez é autor de *la mapa y pintura de esta ciudad que le encargaron... para la presentar ante su Mgd. e dixo la había hecho bien y fielmente y así lo jura*. Entregou a obra no concello o 25 de setembro de 1616 para ilustrar o gran incendio do 18 dese mesmo mes. É a imaxe máis antiga da cidade. Onde pon cor máis escura é onde houbo o incendio. Prantexa a obra á maneira medieval. Abaixo, véxanse as portas da muralla representadas por Vázquez.
 Imaxe: AHN Consejos 43581 (Barreiro y Rey, 2010: 145-178).

E para suliñar o momento, é tamén agora cando un artista local, Antonio Vázquez, nos deixa a **primeira imaxe da cidade**, moi debedora conceptualmente das representacións medievais de poboacións amuralladas. Nela escurece aquelas zonas onde afectou o incendio. O seu maior erro foi deseñar antes a muralla que as rúas e así vemos como a igrexa de San Francisco vai máis aló da porta da Ponte Nova e, ademais, incompreensiblemente, non debuxa o gran edificio que daquela xa era o convento de San Francisco. En canto ás portas da muralla, non alude ós tres escudos da Porta da Vila, construídos arredor de 1550 e dalle un carácter monumental ó Pexigo do Hórreo que nunca tivo.

Salváronse o edificio do concello, a igrexa de Santiago, o convento de San Francisco, o forno de Juan Lodeiro e 109 casas. O testigo Diego Peredo di que foron 112, das cales, salvo 8, eran *fumeros y bodegas baxas de escasa consideración*. Outro testigo case coincide: di que foron 110 *baxas y de las más pobres* (Barreiro y Rey, 2010: 145-178).

Rúa	Casas queimadas	Familias afectadas	Persoas
Clérigos	13	22	85
Do Forno	13	18	68
Payo Fermoso	18	27	95
Alonso Porca	5	10	37
Sobre Payo Fermoso	15	14	61
Pedro Pardo	3 (una vacía)	2	6
Prado Ouro	20	22	79
Travesa	52	59	228
De los Herreros	17	21	102
Porta de la ciudad a la plaza	31	26	169
Rúa Nova	31	44	163
Total	218	265	1093

(Barreiro y Rey, 2010: 160)

TOPONIMIA DA CIDADE EN 1616

A característica dos textos que aparecen no «Mapa» de Betanzos de 1616, deseñado polo artista local Antonio Vázquez, é que mestura galego e castelán con naturalidade, sinal do peso da fala a nivel popular e de que o castelán aínda non fora ben asumido, mesmo pola administración (é o concello o que manda este deseño a Madrid xunto coas peticións correspondentes, logo do incendio). Pero, por outra banda, estes textos dannos unha información importante de como se chamaban a nivel popular os distintos lugares: cidade, barrios, rúas e prazas, edificios singulares (relixiosos e civís) e notas informativas:

Ciudad De Betanços
Barrio do campo da feira de sanroque
Barrio [da]fontedunta
Pescadaría
[Barrio de la]pontebieja
la calle prensipal que ba para la plaza mayor
Plaza mayor
calle de rrua trabesa
calle de la puente bieja [hoxe Plateiros]
calle trabiesa para la pontebieja
trabiesa Para la puentebieja
Calle que ba para Payo fermoso
trabiesa para la pescadaría
Calle que baja para la pescadaría
Rua de los Clerigos
Calle de san Francisco
Puente que ba para la Cruña

Calle de la rrua nueva
De aqui salio el yñcendio
 [á beira da igrexa de Santa María]
Aqui se acabo El yñcendio
 [zona do Hórreo]
Paroquia de santiago
Paroquia de santamaria
Conbento de san francisco
Conbento de santo domingo
Hermita de sanroque
ospital [da Anunciata, á beita da Ponte Vella]
Lançós
Casas de ares pardo de Figueroa
 [baixando, á dereita, pola rúa do Castro]
casas del Conde de Lemos
 [frente á praza da Constitución polo N]

BIBLIOGRAFÍA

- BARREIRO MALLON, Baudilio y REY CASTELAO, Ofelia (2010): «El incendio de Betanzos de 1616». *Anuario Brigantino*, nº 33.
- COLÓN ALONSO, Marta (2012): Transformaciones históricas en el convento de San Francisco de Betanzos, siglos XIX al XV. Tesis doctoral, Univ. da Coruña.
- EIRAS ROEL, Antonio (1975): «Test de concordancia aplicado a la crítica de vecindarios fiscales de la época preestadística». *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, Universidad de Santiago.
- (1988): «Una primera aproximación a la estructura demográfica urbana de Galicia en el censo de 1789». *La ciudad y el mundo urbano de Galicia*. Tórculo, Santiago.
- (1995): «Introducción Histórica: las Juntas del Reino de Galicia en el período protoinstitucional, 1599-1629». *Actas de las Juntas del Reino de Galicia, 1599-1629*, vol I. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.
- (2000): «Carlos V. El precio del Imperio». Antonio Eiras Roel (coord.), *El reino de Galicia en la época del emperador Carlos V*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.
- ERÍAS MARTÍNEZ, Alfredo (1984a): «Afonso de Carvallido, un «mercador» betanceiro do s. XV, cabecilla dos irmandiños». *Anuario Brigantino*, nº 7.
- (1984b): «A inscrición da Porta da Ponte Nova». *Anuario Brigantino*, nº 7.
- (2014): *Iconografía de las tres iglesias góticas de Betanzos: San Francisco, Santa María do Azougue y Santiago*. Briga Edicións y Xunta de Galicia, Betanzos.
- ERÍAS MARTÍNEZ, Alfredo y VEIGA FERREIRA, José M^a (2002): «Betanzos y su provincia en la época del Emperador Carlos V». *Anuario Brigantino*, n. 25.
- FERNÁNDEZ VEGA, Laura, 1982, *La Real Audiencia de Galicia, órgano de Gobierno en el Antiguo Régimen (1480-1808)*, 3 vols. Diputación de La Coruña.
- FERNÁNDEZ-VILLAMIL, E, (1953): *La escuadra de Galicia*. El Museo de Pontevedra.
- GARCÍA ORO, José, (1984): «Betanzos en la Baja Edad Media». *Anuario Brigantino*, nº 7.
- (1987): *Galicia en los siglos XIV y XV*. La Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2 vol.
- (1987): «Ordenanzas Municipales de Betanzos de los siglos XV y XVI: Estudio y edición diplomática». *Anuario Brigantino*, nº 10.
- (1988): «Hospitales y médicos en Betanzos durante el siglo XVI». *Anuario Brigantino*, nº 11.
- (1989): «Hospitales y médicos en Betanzos durante el siglo XVI (II): provisiones reales». *Anuario Brigantino*, nº 12.
- (1994): *Don Fernando de Andrade, conde de Villalba (1477-1540)*. Xunta de Galicia, Santiago.
- (1997): «El Ferrol y la defensa de Galicia (1520-1603)». *Estudios Mindonienses*, 13.
- GONZÁLEZ MUÑOZ, M^a del Carmen (1982): *Galicia en 1571: población y economía*. O Castro, Sada.
- MARTÍNEZ SANTISO, Manuel (1892): *Historia de la ciudad de Betanzos*. Edición facsímil da Deputación Provincial da Coruña, dirixida por Alfredo Erias Martínez, ó que tamén se debe a introdución (1987).
- MONTEAGUDO GARCÍA, Luis (1984): «Etimologías de topónimos coruñeses (II)». *Anuario Brigantino*, nº 7.
- NÚÑEZ-VARELA LENDOIRO, José Raimundo (1984): *Historia documentada de Betanzos de los Caballeros. Siglos XV y XVI*. 2 vol, *Fundación Caixa Galicia*, A Coruña.
- (1998): «La peste de 1598 en Betanzos de los Caballeros: Ciento y un días de angustia y desolación» (Ayuntamiento de Betanzos).
- (s.a.): «Un corregidor entre dos fuegos. Betanzos y La Coruña sufren sendos incendios en 1616». En: <www.cronistadebetanzos.com>
- REY CASTELAO, Ofelia (2000): «Los gallegos y América en tiempos de Carlos V». Antonio Eiras Roel (coord.), *El reino de Galicia en la época del emperador Carlos V*. Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- RIVADULLA PORTA, X. E., (1982): «A queima da cidade de Betanzos no século XVI». *Anuario Brigantino*, nº 5.
- RUIZ ALMANSA, Javier (1948): *La población de Galicia (1500-1945) según los documentos estadísticos y descriptivos de cada época*. CSIC-Instituto «Balme» de Sociología, Madrid.
- TORRES LUNA, M^a del Pilar de (1989), *Mapa de Municipios y Parroquias de Galicia*. Univ. de Santiago.
- TORRES REGUEIRO, Xesús (febreiro, 2019): «A Vila de Untia e outras «vilas»». *Betanzos e a súa comarca*.
- (outubro, 2018): «Por que Alfonso IX é para nós Alfonso VIII?». *Betanzos e a súa comarca*.
- URGORRI CASADO, FERNANDO (1982): «Los nombres antiguos de Betanzos y los orígenes de la ciudad». *Anuario Brigantino*, nº 5.
- VALES VILLAMARÍN, Francisco (2006): *Vales Villamarín: obra completa*. Briga Edicións, Betanzos.
- VERÍN Y SEIJAS, Manuel Antonio (1812): *Historia de la fundación de la Ciudad de Betanzos*. Manuscrito no AMB.